

MOLNÁR PÉTER

MSZMP Társadalomtudományi Intézet, Budapest

TÁRSADALMI HATÁSOK A 7. OSZTÁLYOS TANULÓK PÁLYAVÁLASZTÁSI MOTIVÁCIÓJÁBAN

A szociálpszichológia fontos feladata a *társadalmi szerkezet és az egyén társadalmi viselkedése közötti közvetítés* módjának felderítése. Az Országos Pedagógiai Intézet által elvégzett országosan reprezentatív empirikus vizsgálat adatainak felhasználásával tanulmányomban arra a kérdésre keresek választ, hogy a 13 éves tanulók pályaválasztási motivációja miként közvetíti a szülők társadalmi helyzetét, réteg-hovatartozását a gyermekek pályaválasztási igényeiben megnyilvánuló társadalmi viselkedés felé. A motivációt egy kérdőív alapján társadalmi nagycsoport jellemzésére használok, miközben magának a közvetítésnek a fogalmi tisztázására törekszem. A közvetítő mechanizmus egy olyan vizsgálati lehetőségét mutatom be, amely megfelel a többváltozós elemzések igényeinek és mindenekelőtt operacionalizálhatóan járul hozzá társadalmi ismereteink gyarapodásához.

Előzetesen röviden utalok azokra a hazai kutatási tapasztalatokra, amelyek lehetővé tették a motivációnak mint közvetítő mechanizmusnak az empirikus elemzését.

1. Az oktatási rendszer tervezése és az egyéni pedagógiai ráhatás megszervezése érdekében 1964 óta (ERDÉSZ, TIMÁR, 1967) időközönként szükség volt az általános iskola befejezése előtt álló tanulók konkrét iskola- és pályaválasztási szándékainak a feltárására. Ezek a vizsgálatok a tanulók, a lakosság igényeinek olyan jellegű megismerésére törekedtek, amely az adott iskolai továbbtanulási lehetőségektől elvonatkoztatva, éppen a fejlesztési célok meghatározásához nyújtottak támpontot. Tekintettel arra, hogy a 8. osztályban már rendkívül közvetlenül hatnak a reális továbbtanulási lehetőségek 1971-ben első ízben Molnár Péter majd 1982-ben Kiss Ernő vezetésével az általános iskola 7. osztályában ismételten sor került reprezentatív felmérésére a továbbtanulási igények és lehetőségek kifejezettebb ütköztetése érdekében.*

*Lásd: Tájékoztató a 7. osztályos általános iskolai tanulók 1970/1. évi pályaválasztási szándékáról. Országos Pályaválasztási Tanácsadó Intézet, Bp., 1974, MAJZIK Lászlóné és MOLNÁR Péter, 1978, Fizikai dolgozók gyermekei továbbtanulását befolyásoló pedagógiai tényezők, Tanulmányok a neveléstudomány köréből, Akadémiai Kiadó, Budapest. Az általános iskolák 7. osztályos tanulóinak iskola- és pályaválasztási szándéka, pályaválasztási indítékrendszere, OPI dokumentumok, Kutatási zárójelentés 1983.

2. A pályaválasztási aspirációk kialakulásáról és megvalósulásáról szerzett információk szerves részét képezik a társadalmi struktúránk változásáról szerzett ismereteinknek (GAZSÓ és mts., 1978). A pályaválasztási és iskolaválasztási igények társadalmi meghatározottsága az iskolarendszer működésének értékelési kritériumaként is szolgál. Ez a kritérium nem elvont, hanem empirikusan is megragadható és az egyéni szocializációban is megismerhető és befolyásolható.
3. A szociálpszichológiai vizsgálatokban rendszeresen szerepel a motiváció kérdőíves vizsgálata. A motiváció úgyis, mint önálló elem és úgyis, mint az értékorientáció felvázolására alkalmas tényező. Általánosan elfogadott gondolat, hogy a tanulók motivációiban is találhatóak olyan eltérések, amelyek jellemzőek az egyes szociális rétegekre. A jelen beszámolóban szereplő motivációs kérdőív megfogalmazásaiból kiindulva elsőként a „Pályák vonzásában” című (GAZSÓ és mts., 1970) kötetben hangsúlyozzák ezt az összefüggést a szerzők.
4. Módszertanilag lehetővé vált az egyéni pályaválasztási tanácsadásban alkalmazott, Csirszka-féle motivációs kérdőívvel 1961-ben végzett vizsgálatnak (CSIRSZKA, 1961) a megisméltése 1982-ben.* A vizsgálati adatok alapján kontrollálhatjuk tartalmi szempontból a motiváció-változásokat, és mai technikai adottságaink lehetővé teszi a motivációs rendszer belső összefüggéseinek és a társadalmi összefüggésnek mélyebb feltárását is.

A szülők iskolai végzettsége és gyermekeik pályaválasztási igény szintje

A pályaválasztási igényekről szerzett ismeretek (1. táblázat) azt tanúsítják, hogy a vizsgált évtizedben meglehetősen egyértelműen növekedett a szellemi pályákra készülő aránya, miközben a kvalifikált munkák iránti igény mind a szellemi, mind a fizikai foglalkozásokon belül jóval *megelőzi a népgazdasági lehetőségeket*. Szükségképpen érvényesülnie kell tehát az általános iskola befejezésekor és a rákövetkező időszakban is egy szelekciós hatásnak, habár már az igények kialakulását megelőző időszakban is megfigyelhető egy, az iskolai tanulmányok sikerében kimutatható családi-társadalmi eredetű szelekciót eredményező hatás.

Az említett szelekciós folyamat legfőbb jellegzetességei közismertek, de korántsem mondhatjuk el, hogy ismereteink elegendőek lennének akár a gyakorlati pedagógiai feladatok megjelölésére, akár az elméleti magyarázatokra.

Választott témánk szempontjából alapvető kérdés, hogy a pályaválasztási igények egyes konkrét foglalkozások sajátosságaihoz vagy inkább az általuk elérhető társadalmi státushoz, presztízshez kötődnek-e. A továbbiakban végig a társadalmi helyzet szintje szerint végezzük elemző munkánkat, mivel eddigi tapasztalataink szerint a konkrét foglalkozásokat kevésbé ismerik a 13 éves tanulók, s így a pályaeorientációban az elsődleges tájékozódás sem a munka tartalmi jellegzetességeihez kötődik, hanem praktikusán a foglalkozásokhoz vezető *iskolázottsági színvonal megválasztása* az egyéni döntések legstabilabb szempontja. Ezzel együtt érthető meg, hogy a legerőteljesebb

*Lásd: Az általános iskolák 7. osztályos tanulóinak iskola- és pályaválasztási szándéka, pályaválasztási indítékrendszere, OPI dokumentumok, Kutatási zárójelentés, 1983.

**A tanulók pályaválasztási igényének változása
1971-től 1982-ig (%)
(Általános iskola 7. osztály)**

Pályaválasztási igények szintje	1971.	1982.
Értelmiségi pálya	20,0	27,2
Egyéb szellemi foglalkozás	16,6	32,2
Szakt munkás	58,8	39,4
Szakképzetlen fizikai munka*	4,6	1,2
Összesen	100,0	100,0

és legvilágosabb szociológiai jellegű összefüggések szintén a szülők iskolázottsági színvonalára és gyermekeik továbbtanulási igényeinek szintje között mutathatók ki. A társadalmi mobilitási folyamatokban a vizsgált időszakban a technikai-gazdasági fejlődéssel szoros összefüggésben éppen az iskolázottság szintjének és ezzel összefüggésben az iskolarendszernek volt kitüntetett szerepe. A szubjektív egyéni döntések számára is jól áttekinthető rendszert alkot a felsőfokú szakképzettség, a középfokú szellemi foglalkozásokra, a szakképzett fizikai munkára felkészítő közép- és felsőfokú iskolatípusok rendszere.

Középfokú továbbtanulási igények 1964-től 1982-ig

A középfokú iskolai továbbtanulási szándékok változását két tényező alapján is jól leírhatjuk. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy azonos iskolázottságú apák gyermekeinek középiskolai továbbtanulási igényei a vizsgált 10 év alatt (sőt, 1964 óta) sem változtak jelentős mértékben, másrészt a szülők iskolázottsági színvonalának emelkedésével végeredményben növekszik a fiataloknál is az érettségi megszerzésének igénye (2. táblázat). Kivételt jelentenek – különösen az érettségivel rendelkező szülőknél – a szak-középfokú iskolai iránti igények. Egyébként nem lehet eldönteni, hogy az igények alakulására mennyiben hatott vissza a tényleges fejlesztéssel együttjáró közvéleményformálás.

Az apa iskolai végzettsége nem tekinthető a társadalmi struktúrában elfoglalt hely pontos meghatározásának. Mindenesetre a pályaválasztási és továbbtanulási igények esetében a legtöbbet magyaráz meg az igények varianciájából. (Az anya iskolai végzettségének is egyenrangú szerepe van!) Amikor a továbbiakban a *szülők iskolai*

*A táblázat a választani nem tudó fiatalokról szól, minden ötödik fiatalnak még nem alakult ki az elképzelése. Közülük is jelentős arányban kerülnek ki a legkevésbé iskolázott és szakképzetlen fiatalok.

**Középfokú iskolai továbbtanulási szándékok
az apa iskolai végzettsége szerint (%)**
(Az általános iskola 7. osztályában 1971-ben és 1982-ben,
a 8. osztályban 1964-ben)

Továbbtanulási szándék	Az apa iskolai végzettsége				Összesen
	felsőfokú	érettségi- zett	8 általá- nos	8 általá- nosnál kevesebb	
Gimnázium					
1964	63,3	42,0	24,0	15,2	20,9
1971	69,0	44,0	19,8	9,0	18,4
1982	64,2	31,9	12,4	5,0	22,7
Szakközépiskola					
1964	31,4	46,0	37,6	20,7	26,3
1971	23,0	38,3	33,6	22,5	26,4
1982	29,0	50,0	43,4	22,7	40,8
Szakmunkásképző iskola					
1964	4,3	10,2	29,9	42,4	36,0
1971	7,5	16,5	42,6	56,7	45,1
1982	6,8	17,6	42,6	63,6	34,8
Továbbtanulni kíván összesen					
1964	99,0	98,2	91,5	78,3	83,2
1971	99,5	98,2	96,0	88,2	89,9
1982	100,0	98,5	98,4	91,3	98,3

végzettségének szerepéről szólunk, akkor éppen *közvetítő mechanizmusként* értelmezzük e társadalmi tényezőt. Bár a közvetítés ilyen fontos elemét tárgyaljuk, mégsem várhatjuk el tőle a társadalom struktúrájából eredő hatások teljes magyarázatát. Tehát ha a szülők iskolai végzettségéből indulunk ki, nem állíthatjuk sem azt, hogy teljességgel megértettük a pályaválasztási igények és a szülők iskolai végzettségének kapcsolatát, sem pedig azt, hogy a szóban forgó szociológiai összefüggést – pályaválasztási igények és a társadalmi struktúra kapcsolata – teljességében ismerjük. Még azt sem tételezhetjük, hogy a közvetítő mechanizmus – az apa iskolai végzettsége – csak az említett összefüggésrendszerben értelmezhető.

Közvetett hatás – közvetítő változó

Empirikus vizsgálat esetén mindenesetre szükség van az ok–okozati összefüggésrendszer két változójának előzetes kiválasztására és a közvetítő változó meghatározására úgy, hogy a közvetítő változó számszerűen mérhető összefüggést mutasson a másik két változóval, az okkal és az okozattal. Lássunk egy példát ilyen jellegű empirikus vizsgálódásra.

Korábban bemutattam, hogy az általános iskola 7. osztályában a felsőfokú végzettség iránti *továbbtanulási igényt* közvetlenül befolyásolja az *apa iskolai végzettsége* és közvetve is érvényesül a vele összefüggő társadalmi helyzet hatása a korábbi szocializációs folyamat során elért tanulmányi sikereken keresztül. A közvetett hatás legegyszerűbb szemléltetésére bizonyítani kell először, hogy a különböző társadalmi helyzetű gyermekek között eltérő arányban találhatók például a legjobb tanuló gyermekek és másodsorban azt, hogy még azonos származás esetén is a jobban tanuló gyermekek közül többen törekednek továbbtanulni felsőfokon, mint a kevésbé jól tanulók. Az idézett országosan reprezentatív adatokból kiemelek mindkét összefüggésre egy-egy példát (3. táblázat).

3. táblázat

A legjobban tanuló gyermekek aránya a gondviselő iskolai végzettsége szerint

iskolai végzettsége	A gondviselő foglalkozásának jellege	A legjobban tanulók aránya 7. osztályban 1971-ben (4,5–5 tan. átlag)
Felsőfokú	szellemi	43,9%
Középfokú	szellemi	31,1%
Középfokú	fizikai	18,7%
8 általános	szellemi	17,9%
8 általános	fizikai	13,3%
8 általánosnál kevesebb	fizikai	7,1%

A felsőfokú tanulmányokra készülők aránya a tanulmányi átlageredménytől és a származástól függően

Felsőfokú végzettségű szellemi foglalkozású szülők	4,5 – 5 tan. átl.			3,7 – 4,4 tan. átl.		
	Tanulók száma	Ebből felsőfokú tanulmányokra készülők száma	aránya	Tanulók száma	Ebből felsőfokú tanulmányokra készülők száma	aránya
	351	235	67,0%	267	138	51,7%

A bemutatott példa alapján néhány fontos megjegyzést kell tennem a közvetítő változó fogalom használatával kapcsolatosan, mivel még tudományos összefüggésben sem mindig adott a szóhasználat mögött rejlő kapcsolatrendszer kielégítő leírása.

1. A példában egy elfogadott ok-okozati összefüggés — a származás és a felsőfokú továbbtanulási igény — a kiindulópont, amihez kapcsolódik a közvetítő változó a tanulmányi eredmény és származás, illetve a közvetítő változó és a továbbtanulási igény — elemzése. Ebben a lehető legegyszerűbb példában szóba jöhető összesen három összefüggés páronkénti leírása sem elég a közvetítés számszerű elemzéséhez, mivel csakis a három változó együttes leírásával kaphatunk érdemi információkat.
2. A pszichikus közvetítés módját nyilván nem érthetjük meg csupán egy-egy kiválasztott jelenség alapján. Például bármennyire nyilvánvaló, hogy a tanulmányi sikerek befolyásolják a továbbtanulási igényeket, mégsem állítható, hogy lényegében a tanulmányi eredményekkel megmagyarázhatunk egy viszonylag rejtettebb, a továbbtanulást szintén befolyásoló társadalmi szelekciós mechanizmust. Több jelenség közvetítő szerepének egyenkénti tisztázása után kiválaszthatunk közülük néhány fontosnak vélt jelenséget, de feltehetően önmagában egyik sem nyújt teljes magyarázatot. Például: hasonló tanulmányi sikerekkel rendelkező tanulók között is jelentős származási eredetű különbségeket lehet kimutatni.
3. A felvetett kérdések láthatóan módszertani természetű problémákat rejtenek magukban. A pszichikus közvetítés egyes elemeinek analízise helyett, a bonyolultabb rendszerek feltárása is szükséges, s ez óhatatlanul felveti több egyidejűleg működő közvetítő változó viszonylag igényes mérésének problémáját. Ez előtt mégis célszerűnek tartom egyes közvetítő változókat, így esetünkben a motiváció szerepének — lehetőleg kvantitatív — tisztázását.

A hazai publikációs gyakorlat az egyes társadalmi csoportok között a pályaválasztási igényekben kimutatható eltéréseket inkább átlagértékekkel vagy százalékos arányokkal jellemezte. Ezt a módot használtuk fel az előzőkben a közvetítő változóval kapcsolatos példánkban is. Valójában pedig célszerűbb volna a kapcsolatokat (és azok mértékét) a többváltozós matematikai elemzések nyelvezetén áttekinteni, mivel magát a statisztikai elemzést amúgy is csak ezen a szinten lehetséges elvégezni. Módszertanilag rendkívül érdekesnek és fontosnak tekinthető ebből a szempontból az a tény is, hogy a következőkben nem használom ki sem a motívumnak, sem a társadalmi helyzetnek számszerű skálára vetítését. Ezért óhatatlanul ellentmondás van az adatok közlése és elemzésük logikája között. Tehát csupán illusztrációnak célszerű tekinteni a közölt átlagértékeket, mivel mondanivalóm lényege, hogy két vagy három változó között milyen erős kapcsolat állapítható meg.

Az 1982. évi motivációs vizsgálat

A továbbiakban a *motivációt, mint pszichikus közvetítő mechanizmust* elemzem az általános iskolai pályaválasztási igények és a származási eredetű társadalmi különbségek között. A motivációt pedig az 1961. évi vizsgálat kontrolljaként megismételt 1982. évi kérdőíves felvétel képviseli.

A kérdőívre felvett motívumokról azt kértük megjelölni, hogy a tanuló által vá-

lasztott pálya szempontjából *milyen fontos az adott motívum*. (A nyelvi és stiláris problémákról, a szövegek megértéséről külön elemzés készül a húsz évvel ezelőtti analízis kontrolljaként.) A gyermekek minden egyes motívumról, összesen 54-ről a következőképpen nyilatkozhattak: nagyon fontos (3), fontos (2), kevésbé fontos (1), nem fontos (0). Így a motívum jelentőségét a kétezres nagyságrendű mintából egy átlagszámmal adhatjuk meg. A motívumok között szerepeltek külső hatásokat kifejezőek is. (Lásd: Murray need-press fogalompárját!)

A fontosnak tekintett motívumokat a fontosságot jelölő számértékek (0; 1; 2; 3), átlaga alapján választottam ki. Ha az átlagérték meghaladja az 1,5-es értéket, akkor fontosnak, ha 1,5-nél alacsonyabb, akkor a szóban forgó motívumot elhanyagolhatónak tekintettem a pályaválasztás szempontjából. E tanulmányban eleve lemondok az ezen értékelés szerint kevésbé fontosnak minősülő motívumok ismertetéséről. (A kutatási zárójelentésben megtalálható a teljes részletezés.)

A kérdőív összeállításakor 18 szükségleti körben választott ki a szerző 3-3 hasonló motívumot. A feldolgozás során – az eredeti elképzeléshez híven – lehetőség van a három motívum fontosságát jelző átlagszámokat összeadni és így a szükségleti kör fontosságát is egy mérőszámmal meghatározni.

Feltételezhető volt, hogy az elméletileg összeállított 3-3 motívum tartalmi hasonlóságát a 13 éves gyermekek nem biztosan ismerik fel, és ezért esetleg le is kell mondanunk a szükségleti körök felhasználásáról. Különösen fontos módszertani kérdésként kezeltük, hogy egyáltalán szabad-e az egyes motívumra adott fontossági értékeket mint természetes számokat összeadni. E célból kiszámítottuk valamennyi motívum választásának együttjárását az összes többi motívummal. A hagyományos statisztikai eljárással (amikor feltételezzük, hogy a fontossági értékek mérőszámnak tekinthetők, hogy eloszlásuk normális a vizsgált mintában) tulajdonképpen egy korrelációs együtthatóból álló mátrixot kellett kiszámítani. E helyett teljesen hasonló funkciójú mátrixot állítottunk össze a kapcsolatok erősségének mérésére a hagyományostól eltérő olyan statisztikai eljárással, amely nem feltételezi eleve a motívumok fontosságát kifejező számértékek összeadási lehetőségét. Az eredmények ismertetésénél egyelőre egyrészt csupán megadjuk a motívumok és szükségleti körök fontossági sorrendjét, és ezt a hagyományos számértékek összeadásával közöljük a legfontosabbnak minősült 6 szükségleti körben: másrészt az egyes szükségleti körökön belül azokat a motívumokat *-gal jelöljük, amelyek együttjárásának erőssége igazolja a gyermekek véleménye alapján is a *motívumok összetartozását*. A következő táblázatban (4. táblázat) tehát rendkívül tömör áttekintést igyekszem adni a vizsgálat többféle eredményéről. Mivel az együttjárások vizsgálata képezi a tanulmány tulajdonképpeni tárgyát, külön feltüntettem azt a két kevésbé fontos szükségleti kört is, amelyben a motívumok együttjárása legerősebb.

A vizsgálat eredményeiről ehelyütt nem adhatok teljes áttekintést, hanem csak azokat a kérdéseket teszem fel, amelyek szükségesek a következő kiinduló hipotézis megítéléséhez: *Mennyiben tekinthetők az általános iskolai 7. osztályos tanulók által kiválasztott egyes motívumok vagy a motívumok bizonyos csoportjai közvetítő változónak a szülők társadalmi helyzete és a gyermekek pályaválasztási aspirációs szintje között.*

**Általános iskolai 7. osztályos tanulók pályaválasztási motivációi
1982-ben**

Fontosnak tekintett motívumok	és fontossági érték	Erős együtt- járás: *	Szükségleti körök és fontossági érték
Elismert, megbecsült ember lehetek	2,23	*	
Társadalmilag megbecsült pálya	2,08	*	ambíció
Könnyen lehet sikereket elérni	1,45		5,76
Jók a munkakörülmények	2,39	*	
Tetszik az a környezet, ahol a munka folyik	2,10	*	munkahely
Tetszik az a ruha, amelyet a szakmabeliek viselnek	0,81		5,31
Másokon lehet segíteni	2,15		
Mások problémáival, bajaival lehet foglalkozni	1,49		szociabilitás
Önmagunkból lehet adni másnak	1,30		4,94
Együtt kell működni másokkal	1,74		társas
Sok emberrel lehet érintkezni	1,72		jellel
Többben dolgoznak együtt	1,48		4,94
Egészséges életmódot biztosít	2,27	*	fizikai
Lehetőség nyílik sportolásra	1,56	*	aktivitás
A testi erő érvényesül benne	1,05		4,88
Jó kereseti lehetőséget ad	2,10	*	
Rövid idő után pénzt kereshetek	1,76	*	anyagiak
Borralót, külön keresetet biztosít	0,75		4,61

(4. táblázat folytatása)

Fontosnak tekintett motívumok	és fontossági érték	Erős együtt-járás: *	Szükségleti körök és fontossági érték
Szükségleti körökké szerveződött motívumok:			
Fizikailag könnyű	1,23	*	
Minden egy helyen található	1,27	*	kényelem
Ülő munkamódot igényel	0,68	*	3,18
Jó ismerősöm is ezen a pályán van	0,98	*	külső
Ez a szülők kívánsága	0,81	*	befolyások
Ez nálunk családi hagyomány	0,50	*	2,29

A motívumok fontosságának változása 1961-től 1982-ig

Először azt a kérdést tettem fel, hogy miként *változott* meg 1961. óta az érintett korosztály *motivációja*.

Tartalmilag a vizsgálat ismertetett eredményei azt igazolták, hogy a húsz évvel ezelőtti értékrendhez képest rendkívül megnőtt a munkahely környezeti feltételeinek, sőt az egészséges életmód indítékrendszerével kapcsolatban az egészséget nem károsító munkafeltételeknek a jelentősége. Jelentősen emelkedett, különösen a lányok csoportjában (lásd részletesebben a kutatási zárójelentés (116. oldalán) a pálya, foglalkozás által elnyerhető társadalmi presztízs és megbecsülés értéke is. Az anyagi igények megítélésénél már nem célszerű hasonló globális megállapításra törekedni, hanem éppen a különböző társadalmi helyzetű gyermekek jellemzése bizonyul majd érdekesnek. A külső befolyásokat képviselő szükségleti körre vonatkozóan kiderült, hogy 20 év alatt jelentősen csökkent a szülők közvetlen pályaválasztást befolyásoló szerepe. Lényegesen kevesebb családban figyelhető meg, hogy a gyermek motívumaiban fontosnak bizonyul a szülők kívánsága, a családi hagyomány és a jó ismerősök közvetlen hatása.

A választott motívumok közötti összefüggések

A következő, szakmailag indokolt kérdésem az volt, hogy az *egyes motívumok* vagy a *motívumrendszer befolyásolják-e a pályaválasztást*. E kérdés megválaszolásához három további alkérdésre kellett feleletet találni. Ezek a következők: valóban hasonlóan észlelik-e a gyermekek az egy szükségleti körbe tartozó 3-3 motívumot? Vannak-e ösz-

szefüggések a szükségleti körök között is? Valóban kapcsolatban állnak-e az egyes motívumok a származással és az aspirációs szinttel is?

1. A kérdőív összeállítójának feltevése alapján az elvárható, hogy a 13 éves gyermekek következetesen választják ki az *azonos szükségleteket jelző 3-3 motívumot*. Amikor azonban a választások közötti együttjárást ellenőriztük, akkor kiderült, hogy ez stiláris és tartalmi okokból rendkívül nehéz feladatnak bizonyult, nem sikerült három hasonló tartalmú megfogalmazást összeállítani a kérdőív számára. A gyermekek életkori sajátosságaiból kiindulva is „nehéz”-nek tekinthető a motívumok megértése, azok összekapcsolása saját tapasztalataikkal. A vizsgálat tapasztalatai szerint a 18 szükségleti körből csak két körbe, a „Külső befolyás” és a „Kényelem” körbe tartozó 3-3 motívum együttjárása volt empirikusan igazolható.
2. A következő alkérdésünkre, a *szükségleti körök összefüggésére* vonatkozóan valamennyi motívum közötti kapcsolat erősségének méréséből – az idézett korrelációs mátrix alapján – megállapíthattam, hogy ilyen összefüggés nem áll fenn. Az első két alkérdés felveti a kapcsolatokat, összefüggések erőssége megítélésének a kérdését. A kapcsolat erősségét többféleképpen lehet elbírálni. Jelen beszámolóban olyan statisztikai eljárást alkalmaztam, amely egyrészt nem követelte meg a szociológiai vizsgálatban amúgy is nehezen teljesíthető mérési szinteket (a válaszok megoszlására nem volt előzetes felvétel), másrészt számba vette a lehetséges összefüggéseket és rangsorolta a tényleges összefüggéseket fontosságuk szerint. Magához az adatközléshez nincs szükség a háttérinformációk pontos megadására, ezért csupán jelzem, hogy ez a feldolgozási mód önmagában is érdekes módszertani kérdés (DÉNES, 1977). Az általam alkalmazott statisztikai eljárás megbízhatóságát az is igazolja, hogy szociológiai ismereteinkkel megegyezően például az apa foglalkozása és iskolai végzettsége közötti kapcsolatot találtuk a legerősebbnek. Ilyen jellegű kapcsolatnál már kevésbé jelentős például a pályorientáció társadalmi determináltsága az apa vagy anya foglalkozása, vagy iskolai végzettsége szerint. Kérdőívünkkel a szociológiai vizsgálatokban megszokott erősségű összefüggéseknél csak lényegesen gyengébb kapcsolat mutatható ki egyetlen motívum vagy valamely motívumrendszer és a pályaválasztási igény vagy a származás között. Kivételt képez, hogy adataink szerint a szülők elgondolásainak érvényesülése a pályaválasztási motívumokban jelentősen csökken a társadalmi rétegződési hierarchiában felfelé haladva (5. táblázat). A szocializáció törvényszerűségeinek ismeretében (vö. STEINKAMPF, 1980; KOZÉKI, 1980; PATAKI, 1982) jól értelmezhető ez az eredmény: a tekintélyelvű nevelői stílus a társadalmi helyzettől függően változik. Eddig nem álltak rendelkezésre ilyen volumenű hazai adatok a jelenség igazolására, így önmagában is érdekes az eredmény.

Apa foglalkozása	Azért választottam ezt a pályát, mert ez volt szüleim kivánsága (Pontszám átlaga, n = 1500)
Vezető értelmiségi	0,7
Egyéb szellemi dolgozó	0,8
Szakmunkás	0,8
Szakképzetlen ipari munkás	1,0
Mezőgazdasági dolgozó	1,1

A pontszám az adott motívum fontosságának, nagyon fontos (3), fontos (2), kevésbé fontos (1), nem fontos (0) átlagértéke.

A társadalmi helyzet hatása a pályaválasztási motívumokra

A *szülők társadalmi helyzete* – bár nem a szociológiában megszokott mértékben, de még kimutathatóan – befolyásolja a gyermekeik motivációs bázisát a 6. táblázatban megadott motívumok esetében. Előzetesen azonban meg kell jegyezni, hogy az eddigi eredményekből következően csak motívumok hatásáról célszerű beszélni, mivel empirikusan nem igazolható a motivációs rendszerek, a szükségleti körök szerveződése. A 4. táblázat tanúsága szerint csupán két-két fontos motívum együttes kiválasztása, tehát jelentőségüket is megerősítő tartalmi hasonlósága igazolható: „Elismert, megbecsült ember lehetek” – „Társadalmilag megbecsült pálya”: „Jók a munkakörülmények” – „Tetszik az a környezet, ahol a munka folyik”: „Egészséges életmódot biztosít” – „Lehetőség nyílik sportolásra”: „Jó kereseti lehetőséget ad” – „Rövid idő után pénzt kereshetek”.

A szülők társadalmi helyzete és gyermekeik pályaválasztási motívumai között a következő kapcsolatok mutathatók ki a vizsgálat adatai alapján. Az anyagi igények (6. táblázat első három oszlopa) kevésbé jelentősek a vezető és értelmiségi szülők gyermekeinél, mint a fizikai dolgozókénál. A fizikai és a szellemi kényelem motívumai az előnyösebb társadalmi helyzetű fiatalokat ösztönzik inkább. Természetesen ezek az összefüggések nem érinti azt a kérdést, hogy általában mely motívumok bizonyultak a legfontosabbaknak. A társadalmi hierarchia egészén belül esetenként csak egy-egy réteg gyermekeinél beszélhetünk valamely motívum eltérő fontosságáról. Így például a fizikailag könnyű munka keresése csak a mezőgazdasági dolgozók gyermekeinél jelentkezik fokozottabb mértékben, s a nyelvtanulás jelentőségének csak a vezetők és értelmiségiek gyermekei tulajdonítanak nagyobb jelentőséget.

Azért választottam ezt a pályát, mert:
(pontszám átlaga, $n = 1500$ fő)

Apa foglalkozása	Jó kereseti lehetőségét biztosít	Borivalót, külön keresetet biztosít	Rövid idő után pénzt kereshetek	Jók a munkakörülmények	Fizikailag könnyű	Nem kell az embernek a fejét törnie	A nyelvtudás érvényesül benne
Vezető értelmiségi	2,0	0,6	1,5	2,5	1,2	0,9	1,3
Egyéb szellemi dolgozó	2,1	0,7	1,7	2,4	1,2	1,1	1,0
Szakt munkás	2,2	0,8	1,9	2,4	1,2	1,1	0,9
Szakképzetlen ipari munkás	2,2	0,8	1,9	2,3	1,2	1,3	0,9
Mezőgazdasági dolgozó	2,1	0,8	1,9	2,3	1,5	1,3	0,9

A motívumok szerepe a pályaválasztásban

A közvetett hatás, a közvetítő változó fogalmi elemzésénél két példán bemutattam, hogy a szülők iskolai végzettsége és a gyermekek általános iskolai tanulmányi eredménye valóban közvetítő mechanizmusnak tekinthető a szülők társadalmi helyzete és gyermekeik pályaválasztási igényeinek a szintje között. A tanulók motívumrendszerét illetően a közvetítés igazolásához feltétlenül szükséges két összefüggés közül eddig az egyiket, a társadalmi helyzet és a pályaválasztási motívumok kapcsolatát elemeztem. A másik fontos összefüggést, *a választott foglalkozás és a motívumok közötti kapcsolatot* a 7. táblázat illusztrálja.

A pályaválasztás tehát 13 éves korban nem választható el a választott pályához szükséges iskolázottsági szinttől. A táblázatban az iskolázottsági szint és a munka fizikai, illetve szellemi jellege alapján alkotott, leggyakrabban választott pályacsoportokban adjuk közre a gyermekek pályaválasztási igényeit. Az aspirációk szintjének ilyenén meghatározása esetén a pályaválasztási igényt *ugyanazok* a motívumok befolyásolják, mint amelyeket a 6. táblázat tartalmaz.

A társadalmi előnyök átörökítésében a nyelvtudás közvetítő szerepe, a társadalmi hátrányok átörökítésében pedig a szellemi passzivitás közvetítő szerepe figyelhető meg. A 6. táblázat tanúsága szerint a *nyelvtudás* igénye a vezetőik és értelmiségiek gyermekeinél a legmagasabb, a 7. táblázatból pedig kiolvasható, hogy a felsőfokú szakképzettséget igénylő pályákra aspirálóknál a legnagyobb e motívum jelentősége. Ha-

Azért választottam ezt a pályát, mert:
(pontszám átlaga, $n = 1500$ fő)

Pályaválasztási igények a leggyakrabban választott pályacsoportokban	Jó kereseti lehetőség ad	Borralalót, külön keresetet biztosít	Rövid idő után pénzt kereshetek	Jók a munkakörülmények	Nem kell az embernek tornie a fejét	A nyelvtudás érvényesül benne	Mások érdekeit lehet képviselni
Felsőfokú szakképzettséget igénylő pálya	1,9	0,4	1,4	2,6	0,8	1,4	1,6
Középfokú végzettséget igénylő szellemi pálya	2,1	0,5	1,7	2,4	1,2	1,1	1,5
Középfokú végzettséget igénylő fizikai pálya	2,2	0,6	1,7	2,4	1,2	0,7	1,1
Szaktanácsadók	2,2	1,0	2,0	2,3	1,3	0,7	1,2

sonlóképpen bizonyítják a 6. és 7. táblázat a *szellemi passzivitás* közvetítő szerepét. Az *anyagiaknak* más igények miatt kisebb jelentőséget tulajdonító értelmiségi rétegek gyermekei az általuk elsősorban preferált felsőfokú szakképzettséget igénylő pályákat nem az anyagi igények, hanem más okok miatt választják. A *jó munkakörülmények* közvetítő szerepe abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi hierarchiában felfelé haladva ugyanúgy növekszik ez az igény a származás szerint, mint a választott foglalkozás szerint.

Módszertanilag újra kell azonban hangsúlyozni, hogy a pályaválasztási motivációk és a pályorientációban megmutatkozó aspirációk közötti összefüggés rendkívül gyenge. Tehát a 13 éves gyermekek motivációinak szerepét nem szabad túlbecsülni. Az is lehet, hogy a felhasznált kérdőív módszertani gyengeségei akadályozták meg valószínűleg erőteljesebben jelenlévő jelenség kimutatását.

Összegzés

A közvetítő mechanizmus fogalmának vizsgálati és értelmezési lehetőségeit a következőkben foglalhatjuk össze. A társadalmi struktúra újratermelődése során a *szülők iskolai végzettségének és gyermekeik általános iskolai tanulmányi eredményeinek rendkívül jelentős, nagyjából egyrangú közvetítő szerepe van*. A közvetítő mechanizmus fogalmának tisztázására bemutatott példákon túlmenően megállapítható, hogy az általános iskolai tanulók származásától függő pályaválasztási aspirációs szintek kialakulásában a gyermek 13 éves korára kialakult *motivációs rendszere nem játszik jelentős közvetítő szerepet*.

Érthetővé teszi ezt a jelenséget az a feltevés, hogy a vizsgált gyermekek értelmző képességük és verbális készségük alapján csupán a legáltalánosabb értékelési mintákban képesek eligazodni. A családi szocializáció különösen olyan értékeket örökít át, amelyek csupán az anyagi és a kényelmi igényeket keltik fel a tanulóknban. Ennek következtében a pályaválasztást ténylegesen orientáló, tevékenységre serkentő és pályaismereten alapuló motívumrendszer nem alakult ki 13 éves korban olyan szinten, hogy valóban tartalmaz indítékrendszerrel és annak érdemleges hatásáról számolhasunk be.

Ez az eredmény azt jelenti, hogy a pályaválasztási igényekben tetten érhető aspirációs szinteket a szülők társadalmi helyzete nem a választás motívumainak a közvetítésével, hanem közvetlenül befolyásolja. Tehát a kimutatható rétegspecifikus értékelési minták inkább az egyes rétegek sajátos helyzet-tudatát tükrözik, mint az azok mélyén rejlő indítékrendszert. A szóban forgó helyzet-tudat elemei 13 éves korban közvetlenül kapcsolódnak saját társadalmi rétegük munkájának, a szülők munkájával kapcsolatos igényeknek, előírásoknak az ismeretéhez. Ennek az állításnak a tartalmát természetesen további vizsgálattal szükséges még bizonyítani. Ugyanakkor meggyőződés szerint a motivációs rendszer meghatározott munkához és konkrét szakmákhoz kötötten alakítható már 13 éves korban, a vizsgálat tanúsága szerint azonban ez a családi és iskolai nevelési lehetőség kihasználatlanul marad. Ezt a nevelési deficitet erősíti az 1971. évi szándékfelmérés eredménye a tanulók pályaismeretének rendkívül alacsony színvonaláról.

A vizsgálat alapján még nyitott kérdés marad az egyes konkrét foglalkozások indítékrendszerének elemzése, mivel az analízisben eleve csak aspirációs szintenként rendszereztük az adatokat. Természetesen a rétegződés mentén képzett alcsoportok jellemzéséhez is csupán kiindulópontnak tekinthetők a bizonyított összefüggések. Például a család társadalmi háttere és a szülői presszió közötti kapcsolat azt fejezi ki, hogy minél inkább haladunk a társadalmi hierarchiában a mezőgazdasági fizikai munkát végző szülők alcsoportja felé, annál gyakrabban jelzik a gyermekek a tekintélyelvű nevelői magatartást. Figyelembe kell venni, hogy az értelmiségi szülőknél gazdagabb, sok esetben indirekt eszköztár teszi természetessé az aspirációs szint átörökítését, sőt feltételezhetjük a mindennapi tapasztalatok visszajelzéséből magának a gyermek számára adott társadalmi helyzetnek a közvetlen elfogadását, amit ez a vizsgálat is megerősít. A társadalmi hierarchiában lefelé haladva a nevelési eszközök is egyszerűbbek és a társadalmi realitás is több kényszert jelent az adott réteghelyzet elfogadásában. Mindenestre fontos körülmény, hogy a két vizsgálat között eltelt 20 év alatt észrevehetően csökkent a szülők külső közvetlen befolyásának a jelentősége a 7. osztályos tanulók egészére nézve.*

Módszertani szempontból felvethető kérdés, hogy az *egyéni diagnosztikai munkában jól alkalmazható* eszköz, a Csirszka-féle motivációs kérdőív *milyen mértékben nyújt megbízható* információkat önmagában alkalmazva *társadalmi nagycsoportokról*. Kényelmes álláspont lenne megtartani azt a hipotézist, hogy az aspirációs szint kialakulásában kulcsszerepe lehet az indítékrendszernek, csupán az alkalmazott vizsgálá-

*Lásd: Az általános iskolák 7. osztályos tanulóinak iskola- és pályaválasztási szándéka, pályaválasztási indítékrendszere, OPI dokumentumok, Kutatási zárójelentés, 1983.

ti eszköz nem képes ezt bizonyítani. Ezzel szemben áll az az empirikus eredmény, amelyre a szóban forgó eszköz adatainak feldolgozása, statisztikai értékelése vezetett, s amely a hazai és nemzetközi szakirodalomban kitüntetett jelentőségű társadalmi összefüggésekkel esik egybe.

A végig egységesen alkalmazott statisztikai eljárás erősségük szerinti helyes sorrendben tükrözi vissza az összefüggéseket a leglényegesebb szociológiai összefüggésektől a tekintélyelvű nevelési stílus jelentős társadalmi eltérésein át a motiváció viszonylag csekély, de elemeiben kimutatható társadalmi meghatározottságáig.

Az 54 motívumot tartalmazó motivációs kérdőív előnye, hogy kevésbé befolyásolja a 13 éves gyermekek választását, mint egy rövidebb, a motívumok választását direkter formában sugalmazó kérdőív, hátránya pedig az, hogy a véletlenszerű kitöltés veszélyét fokozza az az instrukció, amely minden egyes motívum gondos mérlegelését kívánja meg. Feltevésem szerint a módszertani problémák gyökere abban rejlik, hogy a *gyermekek pályaismerete és motivációi rendkívül kialakulatlanok*, amit jól tükröz vissza a véletlen választási lehetőségeket bőven felkínáló kérdőív. Ezzel egyidejűleg nyilvánvalóvá vált, hogy nemcsak egyes motívumok, hanem azok szóba jöhető kombinációi sem foghatók fel hatékonyabb közvetítő tényezőnek.

Irodalom

- CSIRSZKA János, 1961, *Budapesti tanulók pályaválasztási indítéka*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- DÉNES Tamás, 1977, Társadalomtudományi kutatásaink gráf-elméleti szintézis-moddellje, II. Hungarian Computer Science Conf., Budapest.
- ERDÉSZ Tiborné és TIMÁR János, 1967, *A családi-társadalmi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásban és az oktatás tervezésében, Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GAZSÓ Ferenc, PATAKI Ferenc, SÁNTHA Pál, VÁRHEGYI György, 1970, *Pályák vonzásában*, Ifjúsági Lapkiadó Vállalat, Budapest.
- GAZSÓ Ferenc, CSÁKÓ Mihály, LISKÓ Ilona, MOLNÁR Péter, 1978, *Közoktatási rendszer és társadalmi struktúra, Rétegződésmobilitás – egyenlőtlenség*, Társadalomtudományi Intézet, Budapest.
- KOZÉKI Béla, 1980, *A motiválás és a motiváció összefüggésének pedagógiai pszichológiai vizsgálata*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAJZIK Lászlóné és MOLNÁR Péter, 1978, *Fizikai dolgozók gyermekei továbbtanulását befolyásoló pedagógiai tényezők*, *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MOLNÁR Péter, 1978, A felsőfokú továbbtanulási igény társadalmi és személyiség feltételei, *Magyar Pszichológiai Szemle*, 3.
- PATAKI Ferenc, 1982, *Az értékszocializáció kérdései 10–18 éves korban*, *Nevelés és Társadalom*, Tankönyvkiadó, Budapest.
- STEINKAMPF, G., 1980, Klassen- und Schichtenanalytische Ansätze in der Sozialisationsforschung, In: *Handbuch der Sozialisationsforschung*, Beltz.